BIBLIOTEKARZ PODLASKI NR 2/2025 (LXVII)
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
doi.org/10.36770/bp.1044
bibliotekarzpodlaski.pl

Daniel Dzienisiewicz*
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska
Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland
ORCID: 0000-0003-0400-5143

Piotr Nowak*
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska
Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland
ORCID: 0000-0001-8027-2396

Piotr Wierzchoń*
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska
Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland
ORCID: 0000-0002-7658-5362

Autocenzura jako źródło poprawności politycznej (na podstawie frekwencji użycia leksemów języka polskiego)

Self-Censorship as a Source of Political Correctness (Based on the Frequency of Use of Polish Lexemes)

Abstract: The article attempts to prove the thesis which assumes the existence of the influence of self-censorship on the political correctness of texts archived in Polish digital libraries and other digital databases. For this purpose, the authors use the technique of automatically generating frequency graphs for vocabulary used in texts with the aim of determining the frequency of use of selected lexical units of the Polish language which have not met the conditions of political correctness in the last several dozen years. Approximately a hundred lexical units were analyzed. As a result, graphs showing the decreasing frequency of twenty five politically incorrect lexemes were obtained, especially visible in the 1990s and after the year 2000. On this basis, it is concluded that the source of this tendency is, among others, the self-censorship of

* Daniel Dzienisiewicz – dr, pracownik Wydziału Etnolingwistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; autor m.in. książki: *Slovar' èstetičeskih èmocij* (2024).

** Piotr Nowak – dr hab., pracownik Wydziału Etnolingwistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; autor m.in. książki: *„…kto w życiu myśli, nie pisze nic…”. Krótka historia perlustracji w Polsce* (2016).

*** Piotr Wierzchoń – prof. dr hab., pracownik Wydziału Etnolingwistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; autor m.in. książki: *Fotodokumentacja. Chronologizacja. Emendacja. Teoria i praktyka weryfikacji materiału leksykalnego w badaniach lingwistycznych* (2008)

the authors of the analyzed texts. Self-censorship can, of course, also be analyzed the other way round, as an effect of political correctness, but it does not matter from the point of view of the purpose of this study. Political correctness certainly reduces a number of topics discussed in the media and information space. At the same time, however, the authors – based on the research results – claim that euphemization, as a product of political correctness, catalyzes detabooization processes, which should be considered a positive phenomenon in the use of language.

Keywords: self-censorship, political correctness, euphemization, detabooization, lexical frequency.

1. Wstęp

Zgodnie z definicją zamieszczoną w *Słowniku języka polskiego* PWN (dalej: SJP PWN[1]) *poprawność polityczna* (ang. *political correctness*) oznacza „unikanie wypowiedzi lub działań, które mogłyby urazić jakąś mniejszość, np. etniczną, religijną lub seksualną". Podobną definicję zamieszczono w *Encyklopedii PWN*, która głosi, iż poprawność polityczna to „zasada unikania określeń, które mogłyby być uznane za przejaw dyskryminacji w stosunku do osób ze względu na ich przynależność rasową, narodową, wyznaniową, pochodzenie społeczne lub orientację seksualną"[2]. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że poprawność polityczna obejmuje pewnego rodzaju kodeks językowy oraz katalog zachowań, które przedstawiane są jako antydyskryminacyjne i odnoszą się z reguły do kwestii seksu, rasy, płci bądź ekologii[3]. Badacze twierdzą, że podłożem zachowań dyskryminacyjnych, do których odwołuje się poprawność polityczna, mogą być kwestie prawne, językowe, obyczajowe, społeczne, zawodowe i majątkowe[4]. Początków politycznej poprawności upatruje się w latach 50. i 60., kiedy to w Stanach Zjednoczonych zaczęły funkcjonować ruchy społeczne głoszące potrzebę poszanowania wolności obywatelskich, zaś w latach 70. intensywnie rozwijały się inicjatywy na rzecz społeczności azjatyckich, latynoskich, indiańskich, mniejszości seksualnych, osób niepełnosprawnych, jak również ruchy feministyczne[5].

1 Ze względu na liczne odwołania do słowników występujące w treści artykułu oraz w zgodzie z konwencją stosowaną w pracach językoznawczych skrótowe odnośniki do opracowań leksykograficznych każdorazowo umieszczane są w nawiasie po przytaczanych definicjach słownikowych, nie zaś w przypisach dolnych. Szczegółowe dane bibliograficzne słowników podane zostały w bibliografii załącznikowej.

2 Zob. https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/poprawnosc-polityczna;3960506.html [dostęp: 8.08.2024].

3 I. Delekta, *(Nie)poprawność polityczna w nauczaniu tłumaczenia (konfrontacja angielsko-polska)*, [w:] *Przestrzenie przekładu*, red. J. Lubocha Kruglik i O. Małysa, Katowice 2016, s. 48.

4 Tamże.

5 Tamże. Warto zauważyć, że w literaturze można odnaleźć odmienne daty narodzin politycznej poprawności w Stanach Zjednoczonych. Przykładowo, *Encyklopedia PWN* wskazuje na przełom lat 80. i 90. XX wieku – zob. https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/poprawnosc-polityczna;3960506.html [dostęp: 8.08.2024].

Celem poprawności politycznej w Stanach Zjednoczonych była walka z rasizmem i seksizmem poprzez wyrugowanie z języka określeń postrzeganych jako obraźliwe lub budzących negatywne skojarzenia na rzecz określeń o charakterze neutralnym. Koncepcja ta poddawana była jednak krytyce w związku z podejrzeniem o dążenie do wprowadzenia cenzury, ograniczenia debaty publicznej i narzucenia większości woli grup mniejszościowych[6].

Elżbieta Laskowska określa poprawność polityczną jako „szczególny przejaw etykiety językowej"[7]. Badaczka wskazuje za Małgorzatą Marcjanik, że etykieta językowa zakłada okazywanie szacunku rozmówcy z pomniejszeniem znaczenia własnej osoby oraz wykazywanie zainteresowania kwestiami związanymi z interlokutorem. Jej zdaniem poprawność polityczna tym różni się od etykiety językowej, że ta druga dotyczy głównie nieoficjalnych kontaktów indywidualnych, podczas gdy poprawność polityczna odnosi się do kontaktów z odbiorcą kolektywnym[8]. Ilona Delekta wskazuje, że na gruncie języka poprawność polityczna może dotyczyć takich obszarów słownictwa, jak nazwy grup rasowych i etnicznych, terminologia związana ze świętami i religią, chorobami, niepełnosprawnością i wiekiem, a także obejmować nazwy zawodów, zaimki osobowe, dzierżawcze i rzeczowniki[9].

Z uwagi na szeroki zakres desygnacyjny terminu „autocenzura" w praktyce odnosi się go do wielu różnych zjawisk. Co oczywiste, autocenzurę wiążemy z procesem indywidualnego tworzenia, a więc działalnością autorską, a nie planowym, zorganizowanym systemem kontroli zewnętrznej (kościelnej, państwowej, w szerokim znaczeniu instytucjonalnej). Słusznie zatem w publikacjach definicyjnych w przypadku autocenzury akcentowany jest element „własnej" twórczości. W SJP PWN znajdujemy następującą definicję tego terminu: 'kontrolowanie własnych wypowiedzi, publikacji, programów itp. pod względem politycznym lub obyczajowym'. Minimalnie rozszerzona definicja pojawia się w WSJP, gdzie na temat autocenzury znajdujemy następujące zdanie: 'kontrola własnych wypowiedzi, tekstów czy dzieł artystycznych mająca na celu wyeliminowanie z nich treści, które są z jakiegoś powodu niepożądane'.

6 Zob. https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/poprawnosc-polityczna;3960506.html [dostęp: 8.08.2024].

7 E. Laskowska, *Wyrażanie emocji a poprawność polityczna*, [w:] *Tabu w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2009, s. 85.

8 Tamże.

9 I. Delekta, dz. cyt.

W literaturze cenzurologicznej autocenzura jest analizowana jako proces psycho- oraz socjolingwistyczny pojawiający się w wypowiedziach medialnych, twórczości oryginalnej, przekładzie etc. etc.[10] Poszukuje się także jej aspektów kontekstowych. Z analiz nad autocenzurą wynika na przykład, że częściej stosowana jest przez kobiety niż mężczyzn, co jak się sądzi, wynika z odmiennego socjalizowania kobiet i mężczyzn od wczesnego dzieciństwa[11].

Z punktu widzenia tez proponowanych w obecnym artykule ważne są jeszcze dwie kolejne grupy pojęć – „tabu/tabuizacja/detabuizacja w języku" oraz „eufemizm/eufemizacja". SJP PWN zamieszcza następującą definicję wyrazu *tabu*: 1. 'według wierzeń ludów pierwotnych: zakaz stykania się z pewnymi przedmiotami, osobami, zwierzętami lub dokonywania pewnych czynności, którego naruszenie miało powodować karę sił nadnaturalnych; też: przedmiot, osoba, zwierzę itp. objęte tym zakazem», 2. 'nietykalna świętość', 3. 'to, o czym się nie mówi lub co jest zakazane'. Według autorów tego opracowania *tabuizacja* to natomiast 'nadawanie czemuś lub komuś charakteru tabu'. *Eufemizm* zaś traktowany jest jako 'słowo lub wyrażenie użyte zastępczo w celu złagodzenia wyrażeń drastycznych, dosadnych lub nieprzyzwoitych'. Problematyka tabu oraz eufemizmu stała się przedmiotem zdecydowanie liczniejszych niż autocenzura badań w wielu dyscyplinach wiedzy[12].

2. Cel i metodologia badań

Celem niniejszego artykułu jest próba udowodnienia tezy zakładającej wpływ autocenzury na poprawność polityczną oraz przeanalizowanie odleglejszych socjolingwistycznych konsekwencji tego wpływu. Można bowiem zakładać, że wyrazy i wyrażenia uznane za niepożądane w oficjalnym obiegu (m.in. w publikacjach) używane są rzadziej od tych, które nie budzą zastrzeżeń w zakresie ich poprawności politycznej. Ten rodzaj autocenzury, u której podłoża znajduje się wszakże poprawność polityczna, jednocześnie przyczynia się do dalszego ugruntowania zjawiska poprawności politycznej w języku, sprawiając, że autorzy

10 A. Wielgosz, *Autocenzura w pierwszych polskich przekładach Gianniego Rodariego*, „Porównania" 2020, nr 1 (26).

11 K. Adamska, N. Kosakowska-Berezecka, P. Jurek, R. Konarski, *Gender perspectives on self-censorship in organizations: The role of management position, procedural justice and organizational climate*, „European Journal of Psychology" 2022, nr 52/3.

12 Zob. A. Tyrpa, *Losy słowa tabu w Polsce (od encyklopedii Orgelbranda do prasy popularnej)*, [w:] *Tabu w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2009.

dążą do eliminowania określonych wyrazów z tworzonych przez siebie tekstów i zastępowania ich przez słownictwo nienacechowane, „politycznie poprawne".

W celu zweryfikowania powyższych założeń postanowiono przeprowadzić badanie frekwencji wyselekcjonowanych wyrazów w tekstach zarchiwizowanych w polskich bibliotekach cyfrowych i innych bazach digitalnych. Badanie, którego wyniki zaprezentowano dalej, polegało na wygenerowaniu wykresów częstości występowania wybranego słownictwa „podejrzewanego" o niepoprawność polityczną w publikacjach z lat 1950–2015[13] zgromadzonych w polskich bibliotekach cyfrowych oraz w innych bazach dostępnych online. Analiza przeprowadzona została za pomocą narzędzi środowiska „Odkrywka" obejmujących wyszukiwarkę pełnotekstową obsługującą teksty zgromadzone w polskich bibliotekach cyfrowych i innych zbiorach tekstów digitalnych, jak również generator wykresów częstości występowania poszczególnych wyrazów i wyrażeń w wyżej wymienionych tekstach[14]. Omawiana technika była dotychczas stosowana w analizach lingwochronologizacyjnych mających na celu ustalenie najwcześniejszych wystąpień określonych wyrazów w tekstach oraz ich frekwencji w różnych przedziałach czasu[15]. Teksty zgromadzone w środowisku „Odkrywka", które zostały poddane badaniu, obejmują m.in. prasę, literaturę piękną, naukową, a także strony internetowe w łącznej liczbie kilku milionów publikacji.

Ogółem badaniu poddano około stu jednostek wyrazowych, które następnie podzielono na trzy kategorie: 1) wyrazy o frekwencji rosnącej, 2) wyrazy o frekwencji malejącej, a także 3) wyrazy, których frekwencja była stosunkowo stabilna w rozpatrywanym okresie. Poniżej prezentujemy przykłady wyrazów i wyrażeń, które zostały uwzględnione w badaniu: *białas*, *chory psychicznie*, *ciota*, *czarnuch*, *dewiacja*, *homo-niewiadomo*, *pedalski*, *pederasta*, *prostytutka*, *sodomia*, *upośledzony*, *żółtek*. Po uzyskaniu wykresów frekwencji dla rozpatrywanych wyrazów odrzucono te jednostki, których częstość występowania w badanym okresie

13 Ramy czasowe przyjęte w badaniu objęły okres 1950–2015, ponieważ zależało nam na ukazaniu ewentualnych zmian we frekwencji użycia wyrazów w polskich tekstach opublikowanych w ostatnich kilkudziesięciu latach.

14 Opis środowiska „Odkrywka" zob. np. w pracach: F. Graliński, *Against the Arrow of Time. Theory and Practice of Mining Massive Corpora of Polish Historical Texts for Linguistic and Historical Research*, Poznań 2019.; F. Graliński, D. Dzienisiewicz, P. Wierzchoń, *U bram lingwistycznej szczęśliwości, czyli kulisy projektu „Odkrywka": cyfrowe zasoby kultury jako źródło mas danych językowych*, „Studia Sociologica" 2017, z. 9.

15 W tej kwestii zob. np. prace P. Wierzchoń, F. Graliński, *Z kart historii „parcia na" neologizmy,* „Poradnik Językowy" 2016, nr 4 (733); D. Dzienisiewicz, P. Wierzchoń, F. Graliński, *К вопросу о хронологизации русских заимствований в польском языке*, „Studia Rossica Gedanensia" 2016, nr 3.

wykazywała tendencję wzrostową, gdyż uznano, że świadczy ona o tendencji przeciwnej do tej, która jest przedmiotem naszych rozważań, tj. o wzroście popularności określonych wyrazów. Wyeliminowano także jednostki o stosunkowo ustabilizowanej częstości użycia. Przykładem leksemu należącego do grupy wyrazów o wzrastającej frekwencji jest np. pogardliwy potoczny przymiotnik *pedalski* – poniżej zob. wykres częstości użycia wyrazu ukazujący zwiększenie częstości jego użycia w analizowanym okresie:

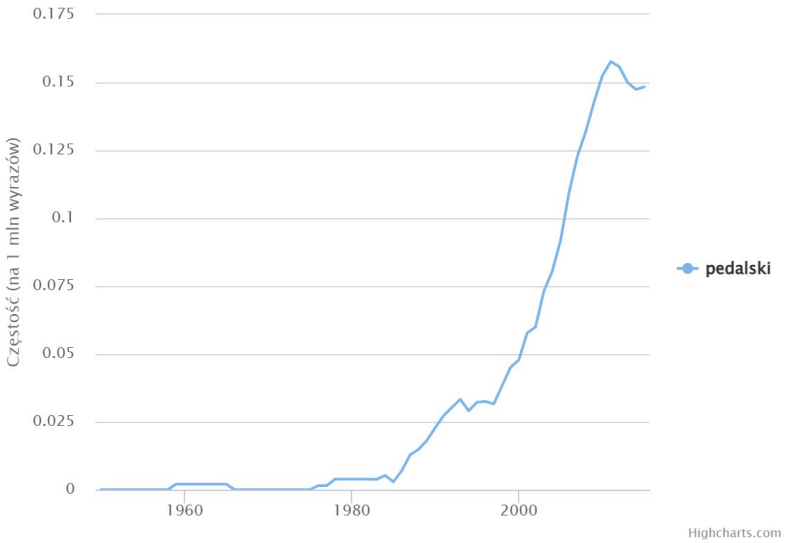

W badaniu uwzględniono zatem jedynie te wyrazy, których częstość użycia wykazywała tendencję spadkową.

Zanim przejdziemy do dalszych rozważań należy zaznaczyć, że prezentowane wyniki badań mają charakter wstępny i należałoby je zweryfikować poprzez każdorazową analizę użycia poszczególnych wyrazów w tekstach, gdyż zmniejszająca się frekwencja może być spowodowana różnymi czynnikami, niekoniecznie związanymi ze społecznym stosunkiem do wywoływanych przez nie skojarzeń (więcej na ten temat zob. we wnioskach do niniejszego artykułu).

3. Analiza materiału

Jak wspomniano, jedynie część badanych jednostek leksykalnych i wyrażeń wykazuje tendencję spadkową w zakresie frekwencji ich użycia (dwadzieścia pięć jednostek, około dwudziestu pięciu procent rozpatrywanego materiału). Dalej przedstawiono wyrazy, których frekwencja w badanym okresie malała, a także omówiono ich znaczenie i możliwe przyczyny spadku częstości ich użycia.

3.1. Jednostki o frekwencji malejącej

Analiza wykazała, że wśród słownictwa o malejącej frekwencji w przyjętych ramach czasowych można wyróżnić dziesięć kategorii tematycznych. Należą do nich:

1. Nazwy narodowości i utworzone od nich wyrazy: *Cygan*, *cygan*[16], *cyganić*, *ocyganić*.

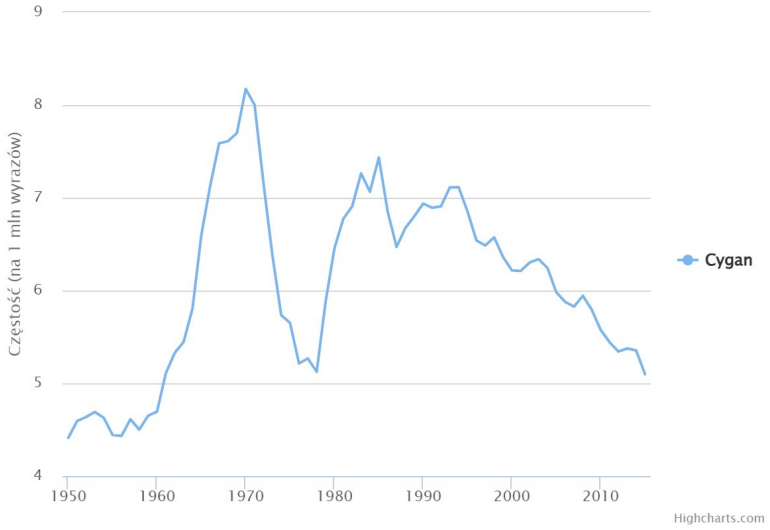

16 Ze względu na nierozróżnianie małych i wielkich liter przez narzędzie generujące wykresy częstości prezentowana dalej frekwencja wyrazu *Cygan* stanowi sumę wystąpień jednostek *Cygan* i *cygan* w rozpatrywanych tekstach.

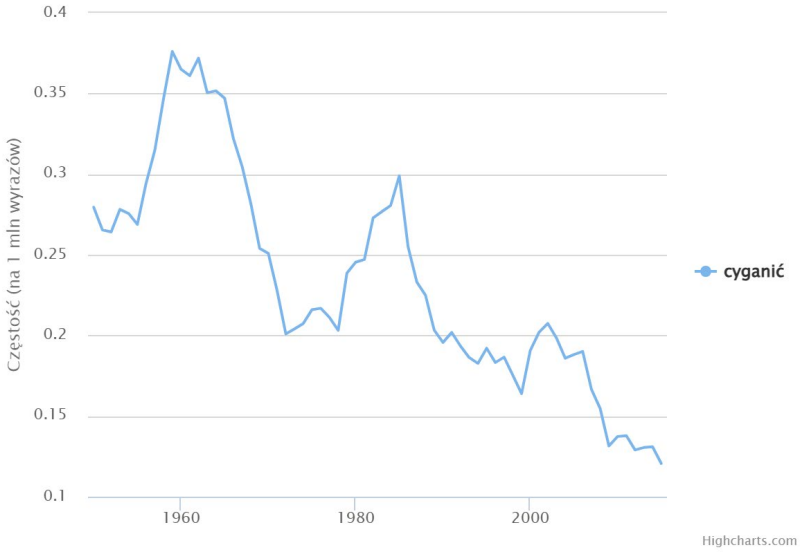
0.4
0.35
0.3
0.25
0.2
0.15
0.1
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
cyganić
Highcharts.com

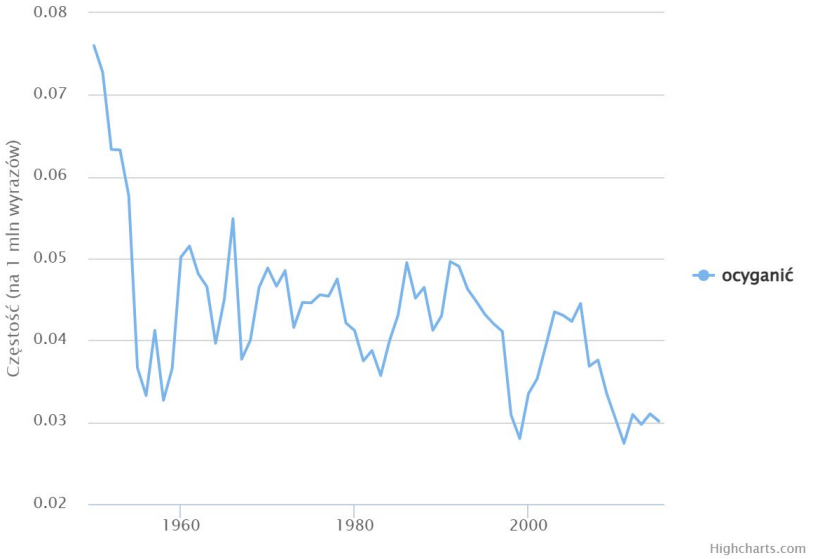
0.08
0.07
0.06
0.05
0.04
0.03
0.02
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
ocyganić
Highcharts.com

Jakkolwiek wyraz *Cygan* stanowi potoczne określenia Roma (WSJP), nazwa pospolita *cygan* niesie znaczenia nacechowane pejoratywnie i pogardliwie: 'o kimś, kto prowadzi nieustabilizowany lub wędrowny tryb życia'; 'o człowieku mającym śniadą cerę i ciemne włosy'; 'o kimś, kto kłamie i oszukuje' (SJP PWN). Negatywne asocjacje budzi także czasownik *cyganić* (*pot.* 'oszukiwać' – SJP PWN; *pot.* 'mówić nieprawdę' – WSJP)[17]. Postrzeganie wyrazu *Cygan* oraz utworzonych od niego form jako niepoprawnych politycznie, które – jak twierdzimy – odzwierciedlone jest w ich rzadszym stosowaniu w tekstach, może wiązać się zatem z faktem, iż wzbudzają one skojarzenia z nieuczciwością. Zjawisko to prowadzi z kolei do ich dwuznaczności, co sprawia, że mogą one stanowić obrazę swoich desygnatów.

2. Określenia osób utworzone od miejsca zamieszkania: *wieśniak, mieszczuch*.

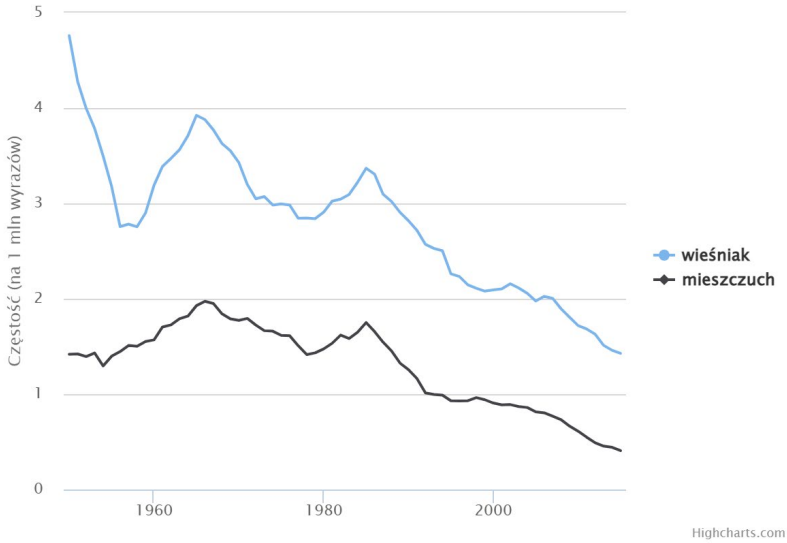

Leksem *wieśniak* dawniej określał chłopa, rolnika (*daw.* 'chłop, rolnik' – SJP PWN), lecz z czasem stał się określeniem pejoratywnym (*pot. pogard.* 'człowiek oceniany przez mówiącego jako głupi, prymitywny lub nieumiejący się odpowiednio

17 Należy zauważyć, że nacechowanie negatywne jest również właściwe dla przymiotnika *cygański* – *pot.* 'oszukańczy, szachrajski, kłamliwy' (SJP Dor).

zachować' – WSJP). Również wyraz *mieszczuch* cechuje lekceważący i pogardliwy charakter (*lekcew.* 'mieszkaniec miasta nadmiernie przywiązany do miejskich wygód' – SJP PWN; *pot. pogard.* 'człowiek mieszkający w mieście i przyzwyczajony do miejskich warunków życia' – WSJP). Nieprzystawanie powyższych wyrazów do kanonów poprawności politycznej zdaje się wynikać z ich obraźliwego charakteru. Stanowią one przykład wskazywanego przez E. Laskowską związku politycznej poprawności z etykietą językową, albowiem w powszechnym odbiorze postrzegane są jako niegrzeczne.

3. Określenia opóźnienia w rozwoju psychicznym: *opóźniony w rozwoju*, *niedorozwinięty*.

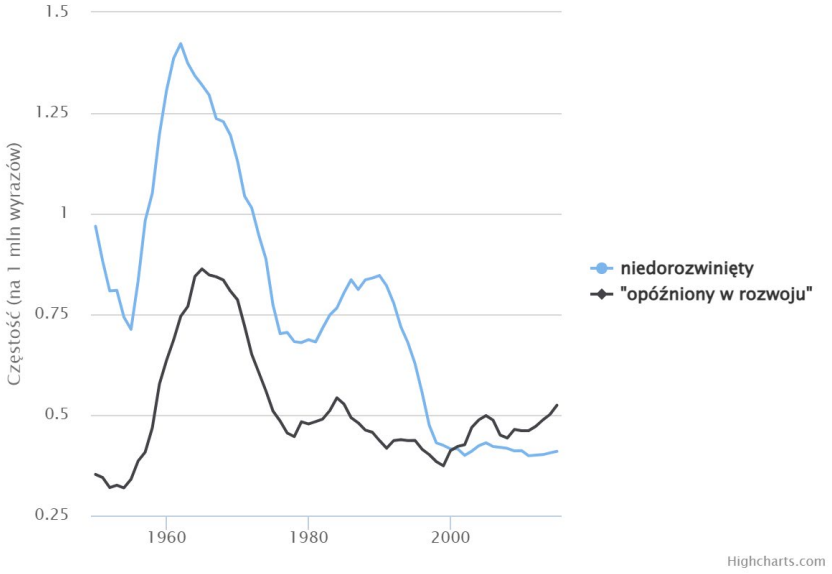

W przeciwieństwie do omówionych wcześniej wyrazów o niezgodności z normami poprawności politycznej przywołanych wyżej określeń wydaje się przesądzać fakt, że nazywają one swoje desygnaty w sposób jednoznaczny i nieeufemistyczny. W związku z tym mogą być postrzegane jako niewystarczająco delikatne lub nietaktowne. Por. *niedorozwinięty* 'opóźniony w rozwoju umysłowym' (SJP PWN).

4. Określenia niepełnosprawności fizycznej: *inwalida, kaleka, kulawy, kuternoga, głuchy, ślepy*.

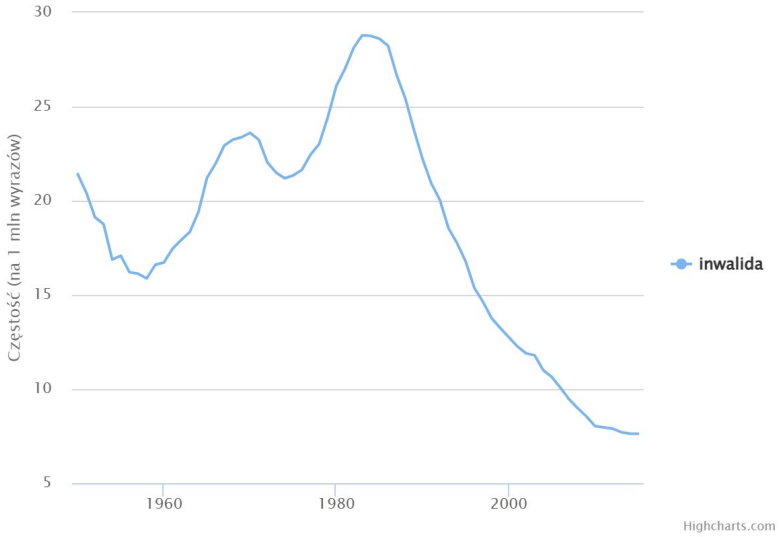

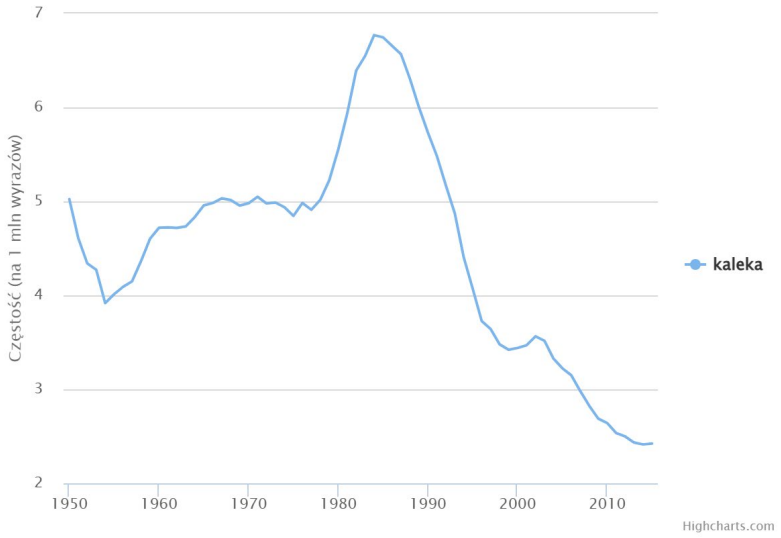

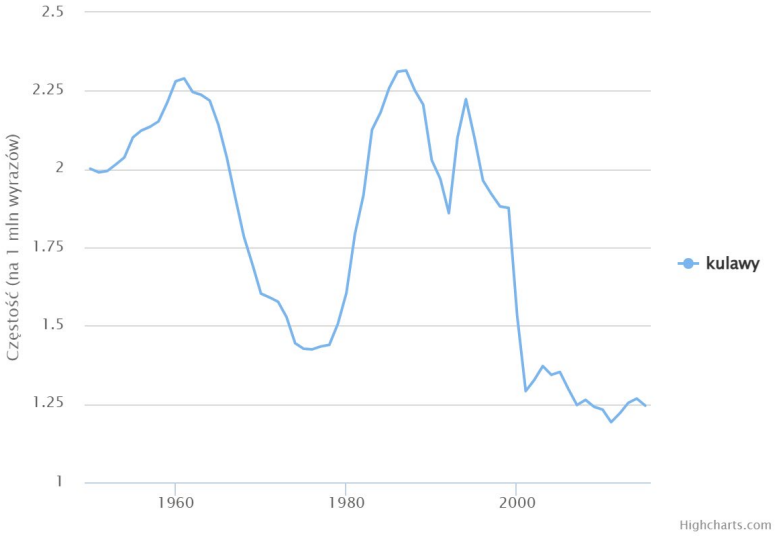
2.5
2.25
2
1.75
1.5
1.25
1
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
kulawy
Highcharts.com

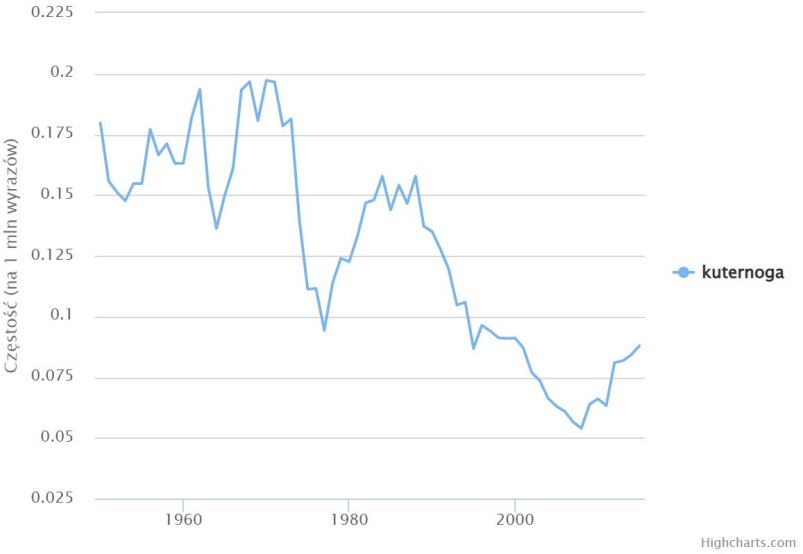
0.225
0.2
0.175
0.15
0.125
0.1
0.075
0.05
0.025
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
kuternoga
Highcharts.com

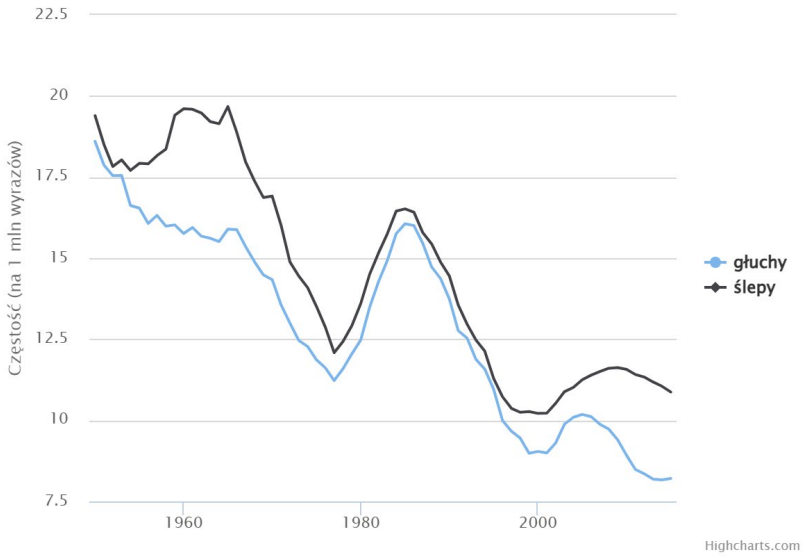

Powyższa grupa obejmuje zarówno wyrazy przynależące do rejestru neutralnego, które w opracowaniach leksykograficznych nie są opatrywane kwalifikatorami, jak: *inwalida* (‘człowiek, który utracił całkowicie lub częściowo zdolność do pracy’ – SJP PWN; ‘osoba, która doznała poważnego, nieodwracalnego uszkodzenia jakiejś części ciała, utrudniającego lub wręcz uniemożliwiającego jej normalne funkcjonowanie w społeczeństwie’ – WSJP), *kaleka* (1. ‘człowiek dotknięty kalectwem’, 2. ‘o kimś niezręcznym lub niezaradnym’ – SJP PWN; ‘osoba, która doznała poważnego, nieodwracalnego uszkodzenia jakiejś części ciała, utrudniającego lub wręcz uniemożliwiającego jej normalne funkcjonowanie w społeczeństwie’ – WSJP), *głuchy* (‘człowiek głuchy; lepiej: osoba głucha’; ‘pozbawiony zdolności słyszenia’ – SJP PWN), *ślepy* (‘człowiek niewidomy’; ‘pozbawiony wzroku’ – SJP PWN), jak i wyrazy nacechowane: *kulawy* (‘utykający na nogę’; *pot. obraźl.* ‘człowiek utykający na nogę’ – SJP PWN), *kuternoga* (*pot. pogard.* ‘osoba niepełnosprawna, która kuleje’ – WSJP). Podobnie jak w przypadku poprzedniej kategorii leksemów wadliwość powyższych wyrazów w zakresie ich zgodności z polityczną poprawnością przypuszczalnie związana jest z ich niedwuznacznością, która sprawia, iż niedostatecznie subtelnie określają one nazywane przez siebie zjawiska.

5. Określenia związane z rasą: *Murzyn, murzyński*.

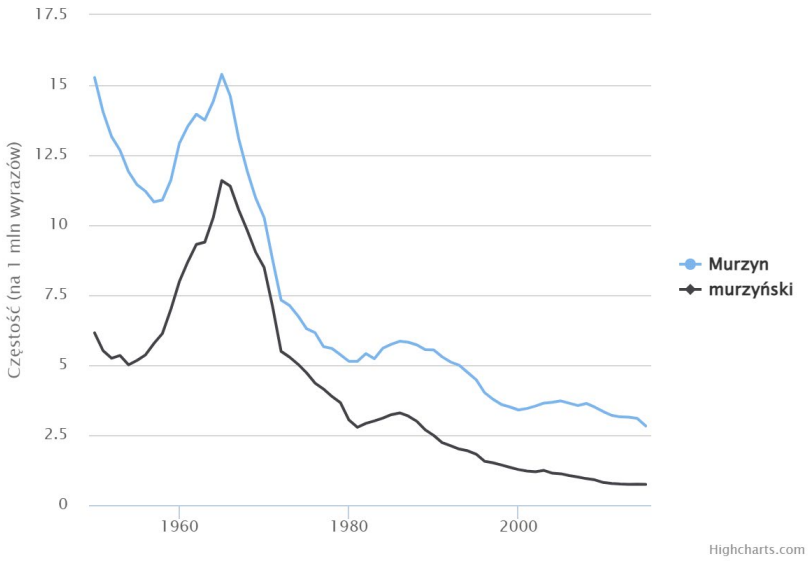

Leksem *Murzyn* w swoim pierwszym znaczeniu określa 'człowieka o bardzo ciemnej, czarnej skórze', jednak w definicjach słownikowych wskazuje się, że współcześnie często odbierany jest on jako obraźliwy (SJP PWN). Można przypuszczać, że źródłem niepochlebnego stosunku do tego wyrazu jest fakt, iż stanowi on odpowiednik angielskiego rzeczownika *nigger*, który uznawany jest za nieakceptowalny. Nacechowanie tego wyrazu można zatem złożyć na karb wpływu kultury amerykańskiej na polską przestrzeń publiczną. Innym wytłumaczeniem tego zjawiska jest fakt, iż pozostałe znaczenia omawianego wyrazu – podobnie jak w przypadku leksemu *Cygan* – mają charakter potoczny i pejoratywny, przez co również jego podstawowe znaczenie nabiera negatywnego nacechowania emocjonalnego, zob.: *pot.* 'człowiek opalony na ciemnobrązowy kolor'; *pot.* 'ktoś, kto wykonuje pracę za kogoś bez ujawniania swego nazwiska'; *pot.* 'ktoś, kto ciężko pracuje i jest wyzyskiwany' (SJP PWN).

6. Określenia dewiacji: *zboczenie*, *zboczony*.

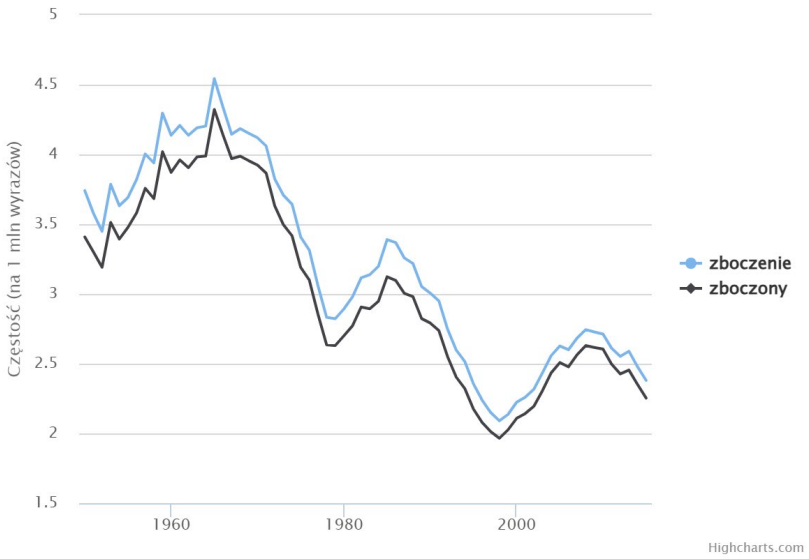

Podobnie jak niektóre spośród omówionych wcześniej jednostek negatywne konotacje leksemów *zboczenie* i *zboczony* również wydają się być związane z ich dosłownością, zob.: *zboczenie* ‘zaspokajanie popędu płciowego w sposób odbiegający od normy’ (SJP PWN)[18], *zboczony pot.* ‘o człowieku: zaspokajający popęd płciowy w sposób odbiegający od normy; też: świadczący o takich skłonnościach’ (SJP PWN).

18 Należy zauważyć, iż leksem *zboczenie* może być również używany w szerszym znaczeniu ‘odchylenie od normy w zachowaniach człowieka’ (WSJP).

7. Określenia zawodów o niskim prestiżu społecznym: *sprzątacz, sprzątaczka*.

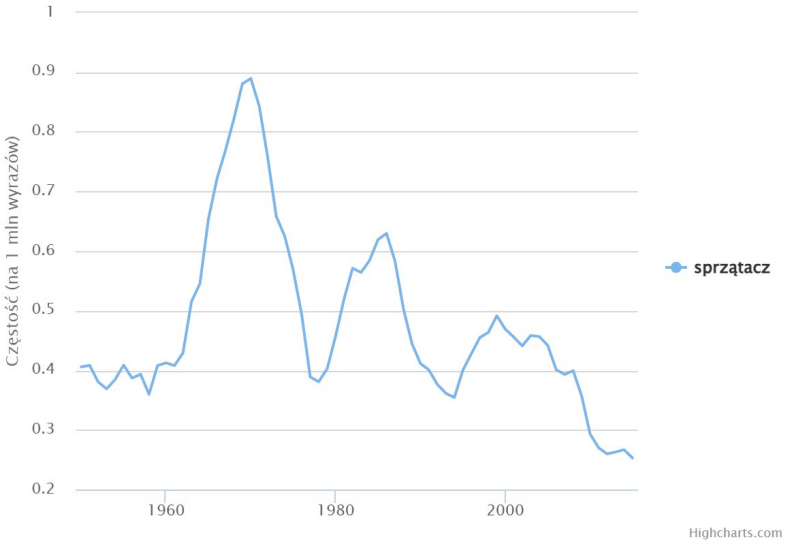

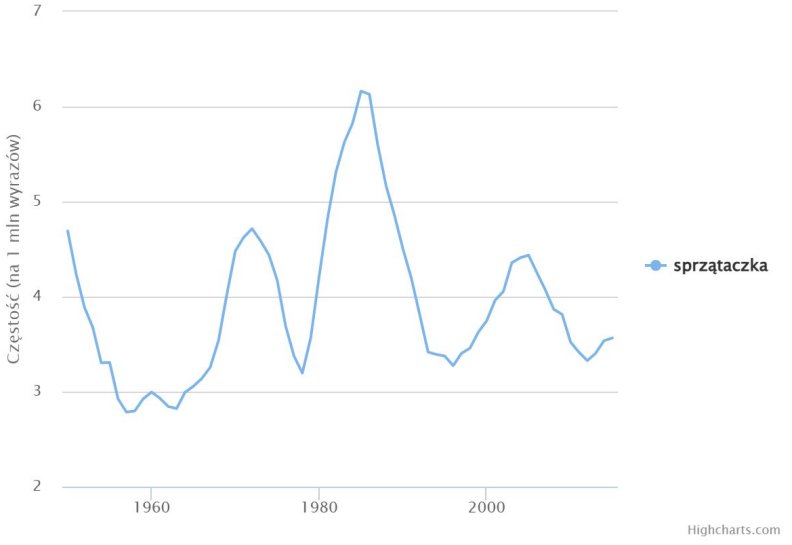

Wyrazy *sprzątacz* i *sprzątaczka*, mimo że nie niosą negatywnych konotacji (por. *sprzątacz* 'mężczyzna, który zajmuje się zawodowo sprzątaniem' – SJP PWN), określają zawody, które powszechnie uznawane są za niewymagające wysokich kwalifikacji, przez co cechują się niskim prestiżem. Podobnie jak wiele spośród omówionych wcześniej jednostek, można domniemywać, iż poprzez znaczeniową transparentność (nieproblematyczne wyodrębnienie podstawy słowotwórczej) i związaną z nią swoistą „dobitność" odczuwane są one jako nieadekwatne, gdyż niedostatecznie dowartościowują osoby wykonujące zawód sprzątacza.

8. Określenia wyglądu fizycznego: *chudy*, *gruby*, *grubas*.

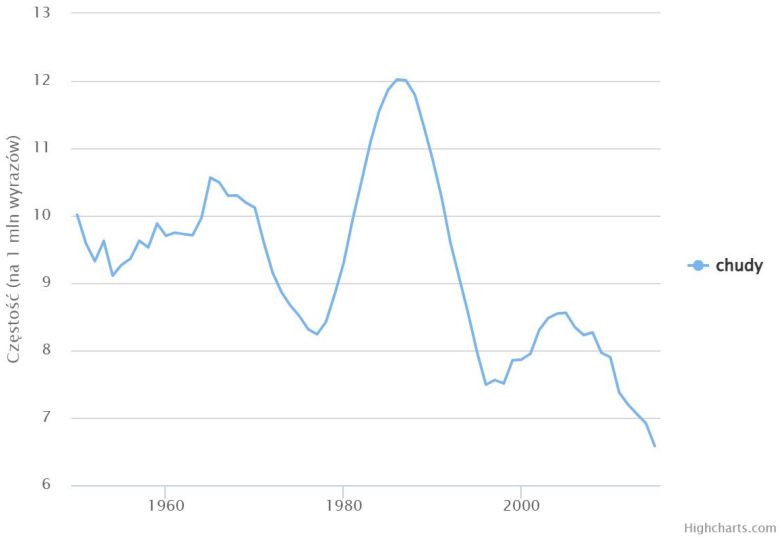

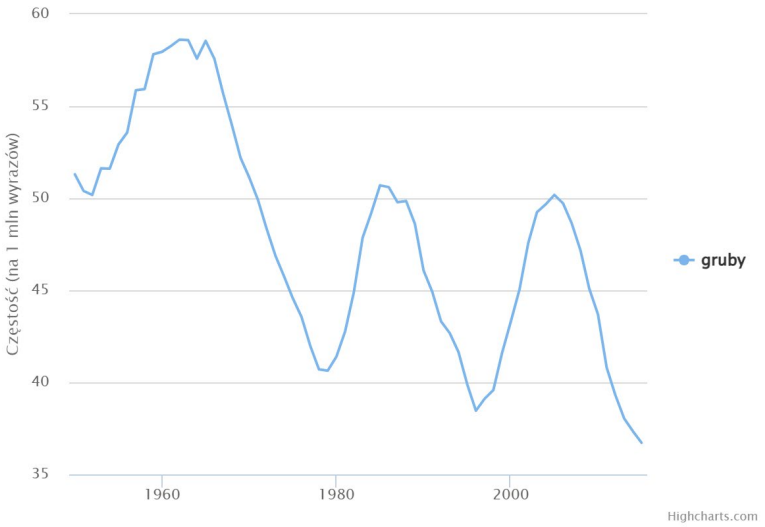
60
55
50
45
40
35
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
gruby
Highcharts.com

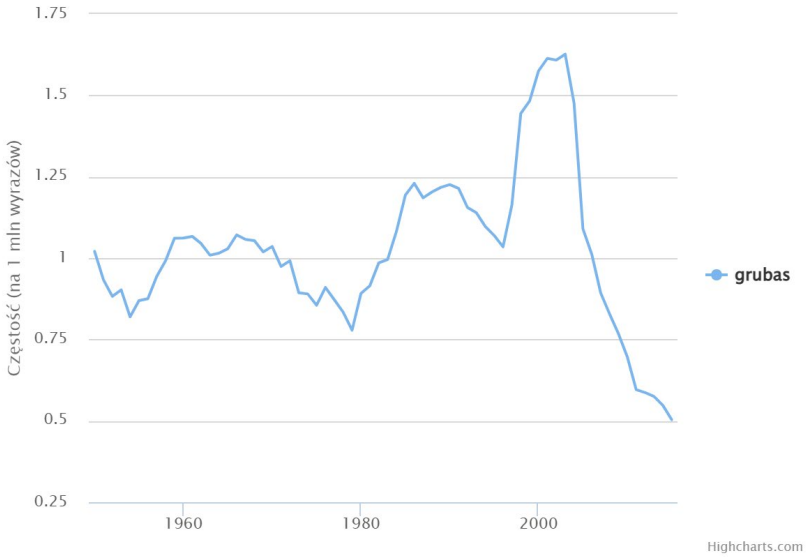
1.75
1.5
1.25
1
0.75
0.5
0.25
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
grubas
Highcharts.com

Analogicznie do wskazanych wyżej określeń, również wyrazy zaliczone do niniejszej grupy są odbierane jako zbyt dosadne i niewystarczająco subtelne. I tak, *chudy* to 'bardzo szczupły' (SJP PWN), *gruby* – przymiotnik: 'o ludziach: mający znaczną tuszę'; rzeczownik: *pot. obraźl.* 'człowiek otyły' (SJP PWN), zaś *grubas* – 'człowiek gruby' (SJP PWN); *pot.* 'osoba, która ma zbyt wiele tłuszczu i za dużo waży' (WSJP).

9. Określenia związane z wiekiem: *starzec*.

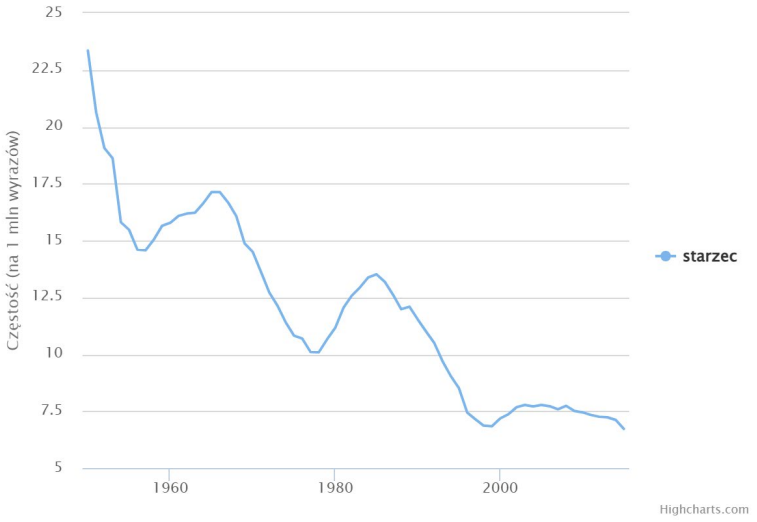

Malejąca frekwencja wyrazu *starzec* ('człowiek stary' – SJP PWN; *książk.* 'stary mężczyzna' – WSJP) może także zostać złożona na karb przekonania o jego niewystarczającej eufemistyczności.

10. Określenia małżonków: *mąż i żona*.

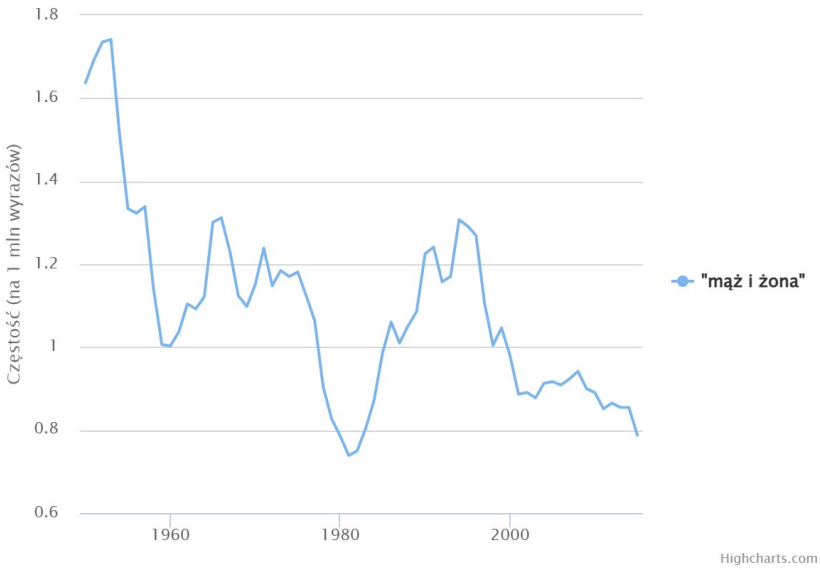

Malejąca tendencja do stosowania połączenia *mąż i żona* może wiązać się z faktem większego przyzwolenia społecznego na występowanie innych form partnerstwa niż tradycyjne małżeństwo.

3.2. Jednostki o frekwencji rosnącej, które można uznać za 'poprawne politycznie' odpowiedniki jednostek o frekwencji malejącej

Jak zauważyliśmy wcześniej, częstość występowania omówionych dotąd wyrazów wykazuje tendencję spadkową, co pozwala nam przypuszczać, że ich rzadsze stosowanie może być spowodowane m.in. autocenzurą osób piszących. W uzupełnieniu do powyższej analizy postanowiliśmy przeprowadzić badanie wyrazów, które mogłyby zostać uznane za politycznie poprawne odpowiedniki wyrazów zaliczonych do poprzedniej grupy. W toku badania dla niektórych z nich odnotowano frekwencję rosnącą. Należą do nich:

1. Określenia niepełnosprawności fizycznej: *niewidomy*, *niesłyszący*, *niedosłyszący*, *niepełnosprawny*, *niepełnosprawność*, *sprawny inaczej*.

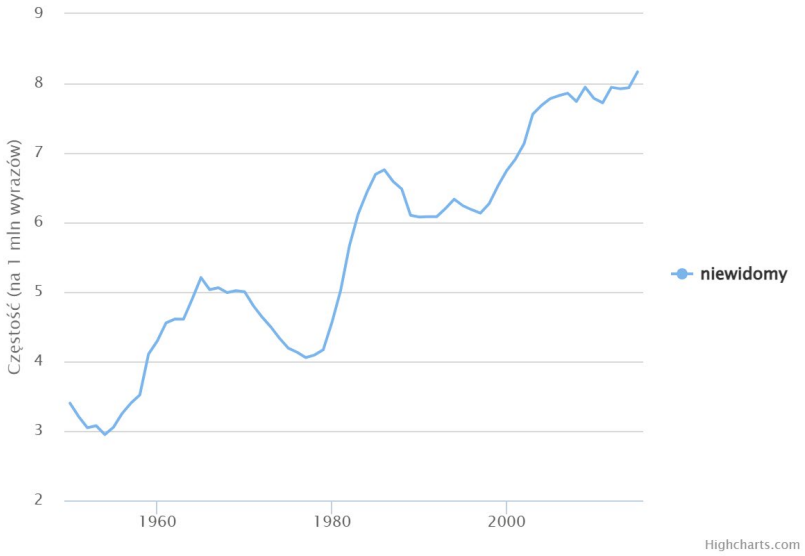

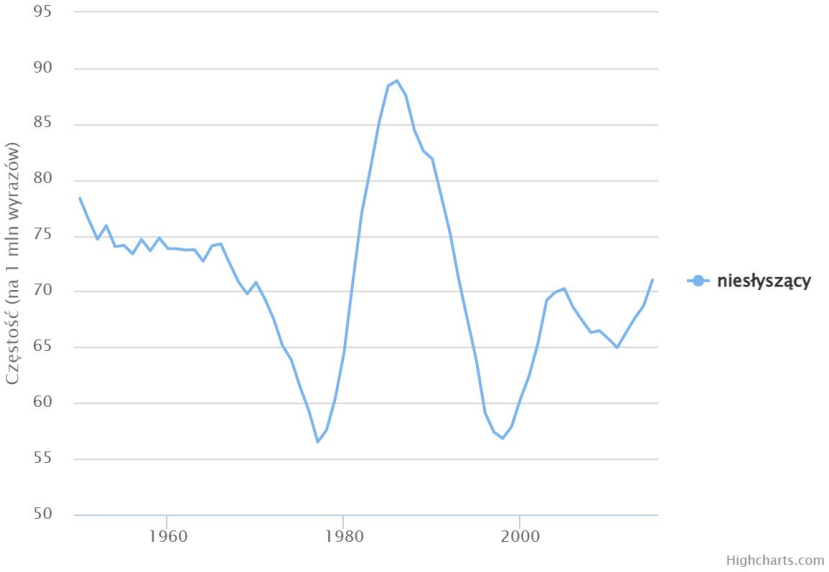

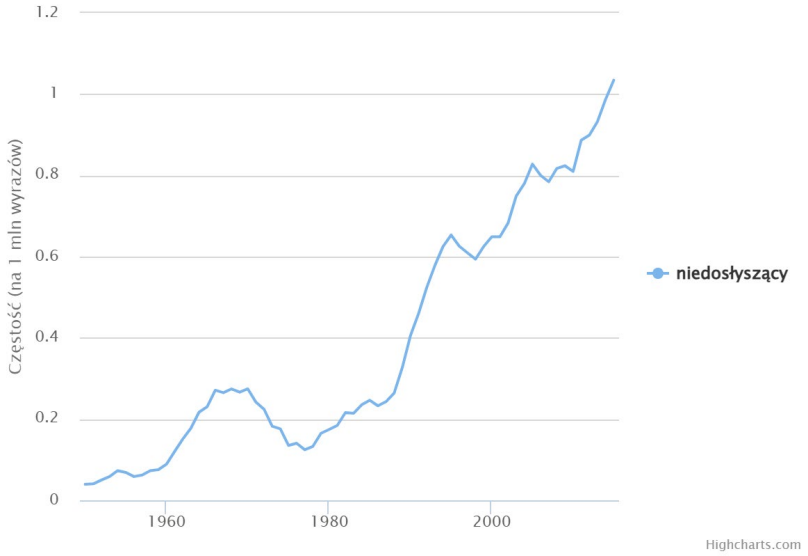
1.2
1
0.8
0.6
0.4
0.2
0
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
niedosłyszący
Highcharts.com

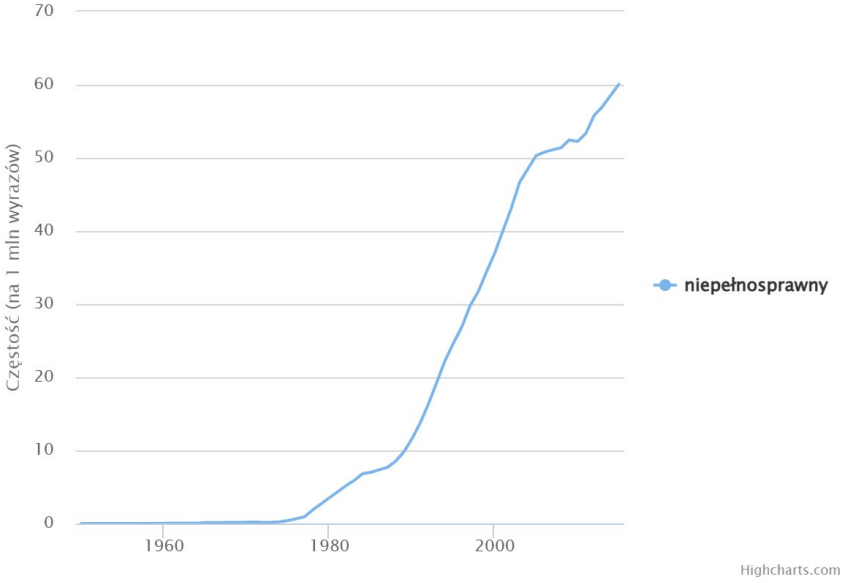
70
60
50
40
30
20
10
0
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
niepełnosprawny
Highcharts.com

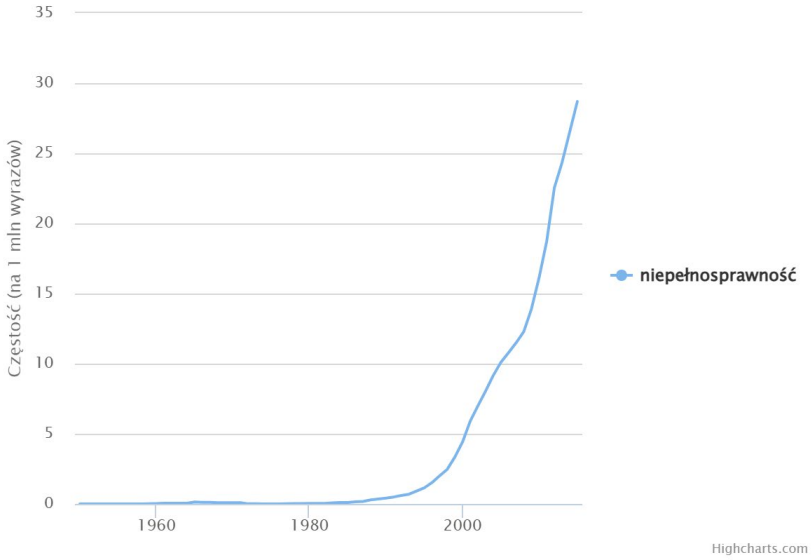
35
30
25
20
15
10
5
0
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
niepełnosprawność
Highcharts.com

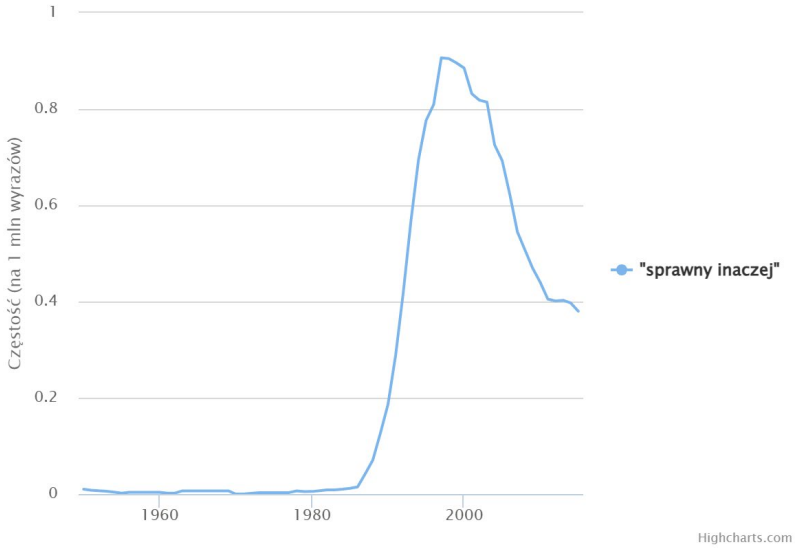
1
0.8
0.6
0.4
0.2
0
Częstość (na 1 mln wyrazów)
1960
1980
2000
"sprawny inaczej"
Highcharts.com

Jednostki te, w przeciwieństwie do wyrazów *kaleka*, *głuchy*, *ślepy* i innych, nie budzą skojarzeń negatywnych i uznawane są za neutralne pod względem stylistycznym, zob.: *niewidomy* 'osoba, która nie widzi' (SJP PWN), *niesłyszący* 'pozbawiony zdolności słyszenia lub źle słyszący' (SJP PWN), *niedosłyszący* 'osoba, która ma słaby słuch' (SJP PWN), *niepełnosprawny* 'nieosiągający pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej' (SJP PWN) (bądź rzeczownik 'osoba niepełnosprawna' – SJP PWN), *niepełnosprawność* 'brak pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej spowodowany wrodzonymi cechami rozwojowymi lub nieodwracalnymi uszkodzeniami pewnych części ciała albo zaburzeniami prawidłowości ich działania' (WSJP). Można przypuszczać, że wzrost częstości ich użycia związany jest z zachodzącym w nich procesem eufemizacji – nie nazywają one niepełnosprawności, np. kalectwa, głuchoty lub ślepoty, wprost, lecz wskazują na brak lub niedostateczny wymiar cechy ogólnej sprawności fizycznej lub sprawności szczegółowych, takich jak widzenie i słyszenie.

2. Określenia wyglądu fizycznego: *otyłość*, *otyły*.

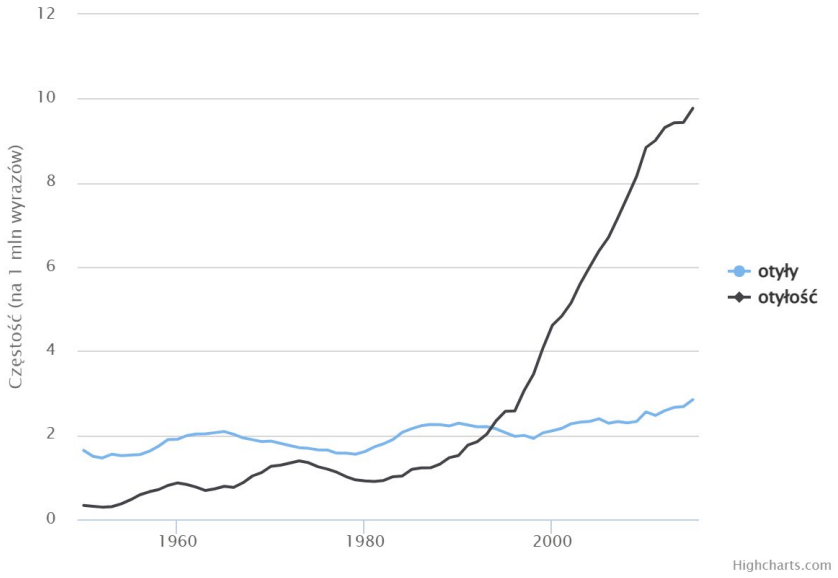

Analogiczne zjawisko złagodzenia dosadności wyrazów *gruby* lub *grubas* obserwujemy w przypadku przymiotnika *otyły* 'mający nadmierną tuszę' (SJP PWN).

3. Nazwy zawodów o niskim prestiżu społecznym: *konserwator powierzchni płaskich*, *konserwatorka powierzchni płaskich*.

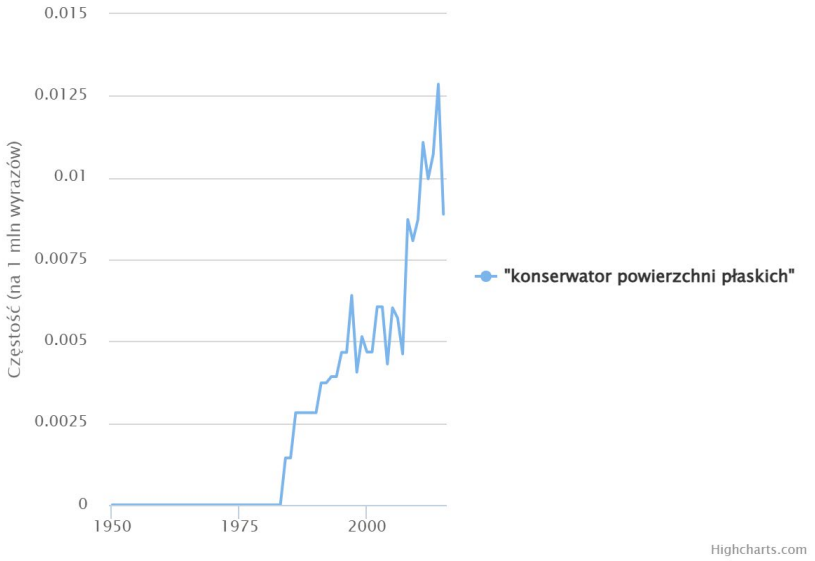

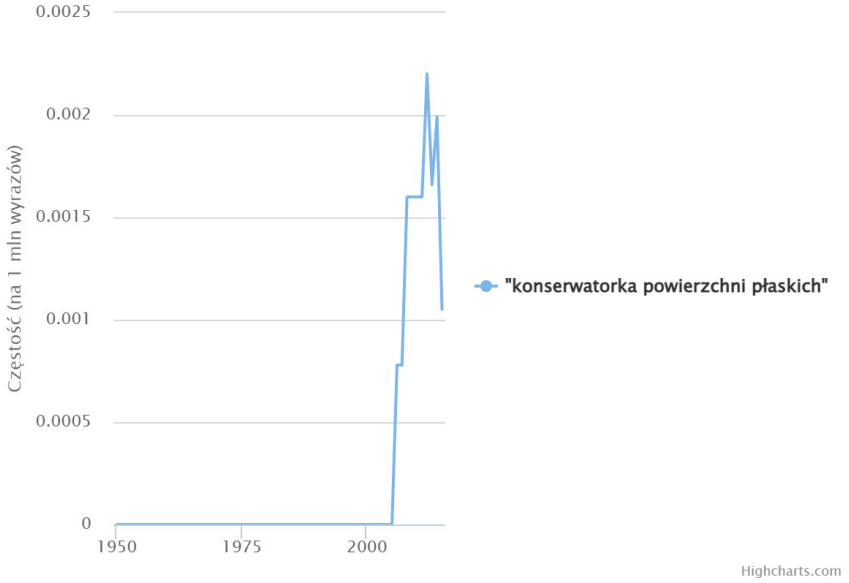

W odróżnieniu od transparentności semantycznej wyrazów *sprzątacz* i *sprzątaczka* wyrażenia *konserwator powierzchni płaskich* i *konserwatorka powierzchni płaskich*, mimo swego w znacznej mierze żartobliwego charakteru, mają prawdopodobnie na celu swoiste specyficzne dowartościowanie sprzątacza poprzez wskazanie na jego kompetencje i kwalifikacje do wykonywania tego zawodu. W rzeczywistości jednak maskują brak lub niewielkie wymagania w zakresie umiejętności osób wykonujących ten rodzaj pracy. Rzeczownik *konserwator* oznacza bowiem 'specjalistę zajmującego się konserwacją zabytków, dzieł sztuki itp.' lub 'mechanika odpowiedzialnego za stan maszyn i urządzeń' (SJP PWN). Są to zatem określenia „kamuflujące" niski status pracy określanej przez wyrazy *sprzątacz*, *sprzątaczka*.

4. Określenia związków międzyludzkich: *partner, partnerka*.

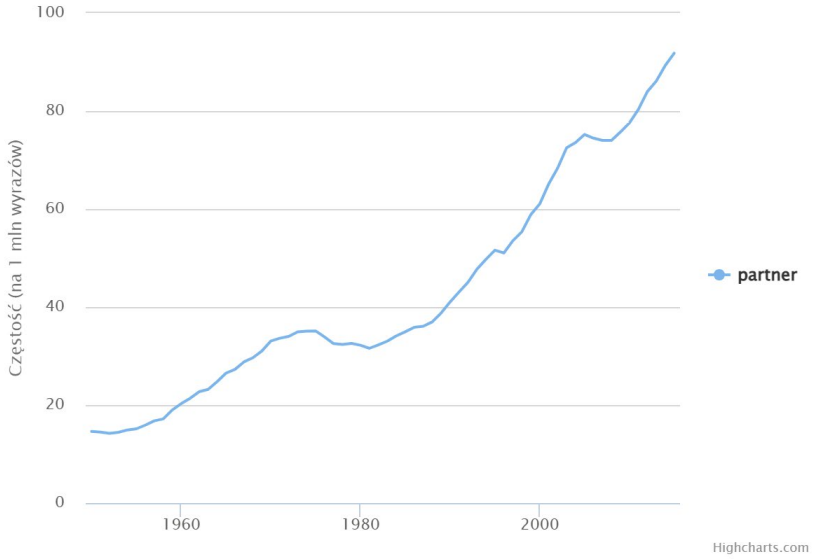

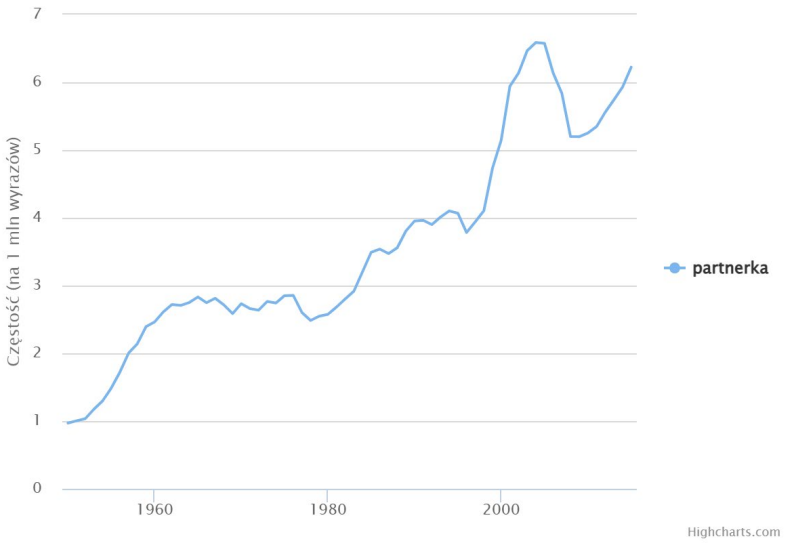

Przypuszczalnie wskazane leksemy zyskują na popularności ze względu na coraz większe rozpowszechnienie związków pozamałżeńskich. Rzeczownik *partner* i żeńska forma *partnerka* zdają się natomiast wyjątkowo przydatne do zbiorczego nazywania różnych form związków, por. szeroką ekstensję znaczeniową wyrazu *partner*: ‘osoba pozostająca w związku uczuciowym, także intymnym, z inną osobą i stanowiąca z nią parę’ (SJP PWN). Nie mniej istotną kwestią, prawdopodobnie przyczyniającą się do wzrostu popularności omawianych wyrazów, jest również fakt, iż akcentują one równość osób tworzących parę, co odpowiada charakterystycznemu dla poprawności politycznej dyskursowi egalitarnemu. Ten element semantyczny odzwierciedlony jest w jednym ze znaczeń wyrazu *partner* ‘osoba, którą traktuje się jak równą sobie’ (SJP PWN).

5. Określenia związane z rasą i miejscem pochodzenia: *Innuita*, *Afroamerykanin*.

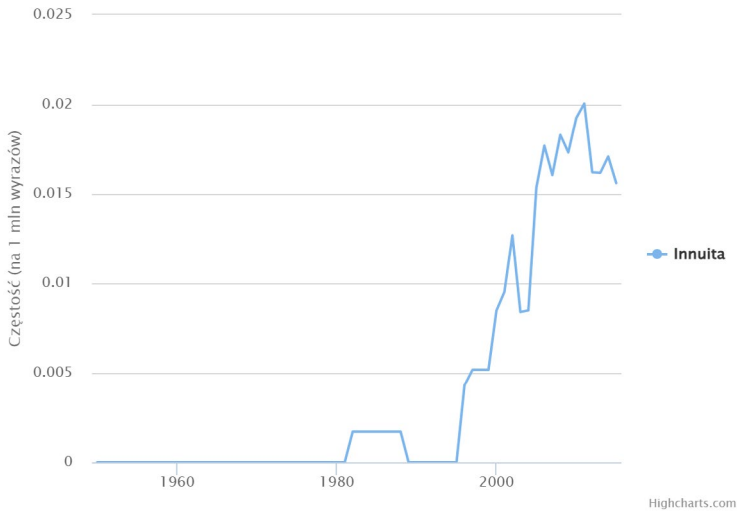

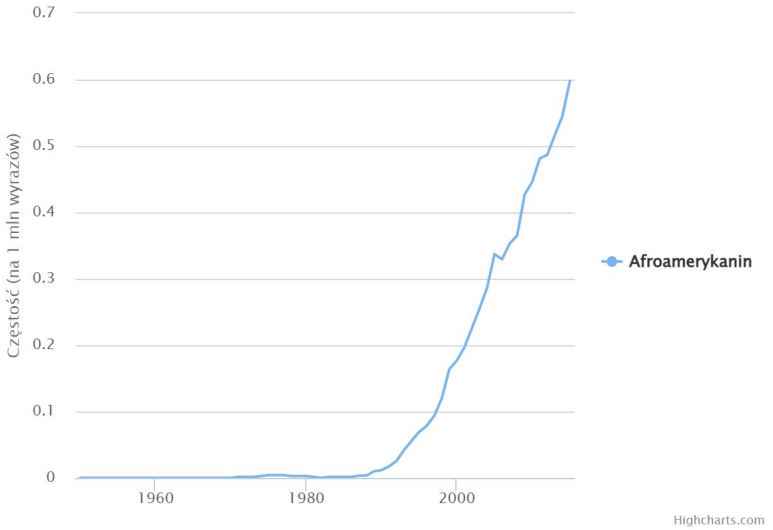

Leksem *Afroamerykanin* należy rozpatrywać tutaj jako politycznie poprawny odpowiednik rzeczownika *Murzyn*, który wywodzi się z angielskiego *African-American*. Z kolei *Innuita* (ang. *Inuit*) określa rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej, Grenlandii i Syberii (WSJP).

6. Określenia związane z wiekiem: *senior*.

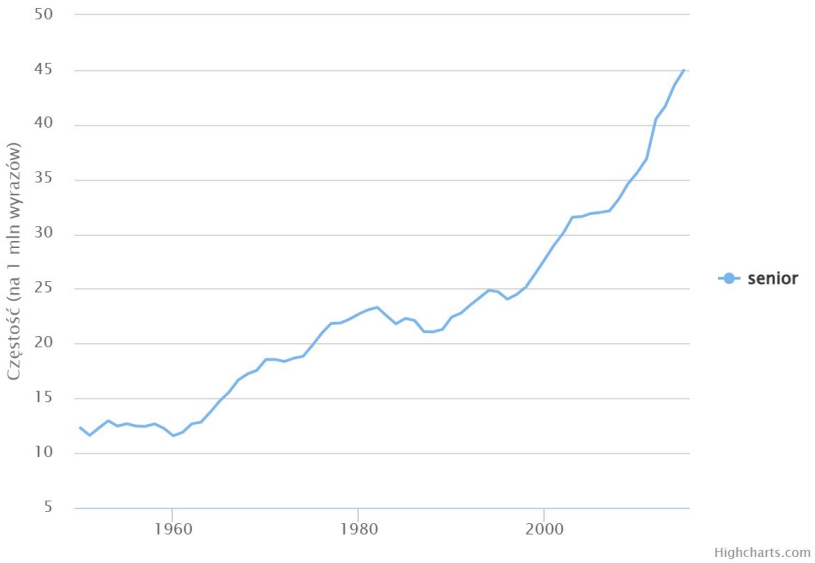

Wzrost użycia formy *senior* może być spowodowany faktem, iż forma ta odbierana jest jako grzeczniejsze i w większym stopniu eufemistyczne określenie osoby starszej (w odróżnieniu od *starzec* czy *stary człowiek*), por. znaczenie ‘najstarszy wiekiem członek rodziny lub rodu’ (SJP PWN). Należy jednak zaznaczyć, iż przeprowadzona analiza frekwencyjna nie uwzględnia możliwości użycia wyrazu *senior* w którymś z innych znaczeń notowanych przez słowniki, np. ‘najstarszy wiekiem lub stażem członek jakiegoś zespołu’, ‘zawodnik w wieku odpowiednim do uprawiania danej dyscypliny sportowej’, ‘w Polsce dzielnicowej: najstarszy z Piastów, któremu mieli podlegać książęta poszczególnych dzielnic’ czy ‘w prawie lennym: feudał sprawujący opiekę nad uzależnionym od niego wasalem’ (SJP PWN).

4. Dyskusja i wnioski

Omówione informacje frekwencyjne pozwalają przyjąć wstępne założenie o tym, że rzadsze stosowanie stosunkowo wielu jednostek języka (około dwudziestu pięciu procent poddanych badaniu wyrazów i wyrażeń) w omawianym okresie (widoczne zwłaszcza w latach 90. XX wieku oraz po roku 2000) może stanowić rezultat wpływu norm poprawności politycznej w odniesieniu do języka, które prowadzą do autocenzurowania wypowiedzi przez piszących, co z kolei przyczynia się do umocnienia zjawiska poprawności politycznej na gruncie języka poprzez wykazywanie dążenia do użycia nienacechowanej leksyki. Przeprowadzone analizy zdają się potwierdzać sąd E. Laskowskiej o ścisłym związku, jaki zachodzi między poprawnością polityczną a etykietą językową, gdyż wyrazy i wyrażenia uznane przez nas na użytek badań za niepoprawne politycznie mogą być obraźliwe dla określonych grup, w szczególności mniejszości, np. zawodowych, narodowych, rasowych i innych. Czynnik autocenzury nie jest jednak jedyną możliwą przyczyną spadku częstości stosowania badanych jednostek. Przypuszczalnie niższa frekwencja może wiązać się z czynnikami natury technicznej, takimi jak niedoreprezentowanie korpusu w zakresie określonych rodzajów tekstów (np. poruszających tematykę rasową, narodową i in.) dla niektórych przedziałów czasowych. Inny powód uzyskanych rezultatów frekwencyjnych może stanowić fakt, iż wiele spośród analizowanych wyrazów stanowi współcześnie jednostki rejestru potocznego, co sprawia, że stosunkowo rzadko przedostają się one m.in. do publicystyki lub prozy. Kolejnym zjawiskiem mogącym istotnie wpływać na uzyskane wyniki jest polisemia wielu jednostek wyrazowych przyczyniająca się do niemożności jednoznacznego określenia, które znaczenie odpowiada ich konkretnym zastosowaniom w tekstach bez przeprowadzenia każdorazowej analizy kontekstowej.

Stwierdziliśmy wyżej, że autocenzura wpływa na eliminowanie z języka części leksemów niepoprawnych politycznie w całym jego obszarze. Zmiany te są na tyle głębokie, że z pewnością wywołują kolejne, które nie stanowią już bezpośredniego efektu poprawności politycznej, lecz eufemizacji będącej konsekwencją wcześniej wspomnianych tendencji. Użycie wyrazów eufemistycznych sprawia, że desygnaty wyrażeń uznanych za niepoprawne politycznie nie stanowią tabu językowego, zmieniają się wyłącznie środki służące do ich werbalizacji. Eufemizacja przyczynia się zatem do swoistej detabuizacji tych pojęć, ponieważ nie odchodzą one w „niebyt", lecz pozostają w obiegu językowym. Zdaniem autorów

zjawisko eufemizacji i – będącej jej wynikiem – detabuizacji języka neutralizuje ograniczenia narzucone przez autocenzurę. Triadę: AUTOCENZURA – EUFEMIZACJA – DETABUIZACJA należy w związku z tym traktować jako proces pozytywny z perspektywy użycia języka. Przyjęcie powyższej tezy zmienia bowiem sposób postrzegania autocenzury, gdyż jej ostateczną konsekwencją nie są tradycyjne ograniczenia w wymianie opinii w przestrzeni publicznej, jakie zwykle wiąże się z pojęciem cenzury. Zamiast tego można zaobserwować tendencję do stosowania określeń eufemistycznych, które katalizują proces detabuizacji pojęć, stanowiący swoisty „mechanizm obronny" przed zawężeniem ram dyskusji w przekazach ogólnospołecznych.

Na zakończenie rozważań pragniemy podkreślić, iż w celu większego uwiarygodnienia rezultatów analizy frekwencyjnej należałoby przeprowadzić szczegółowe, szeroko zakrojone badania tekstów z uwzględnieniem kontekstu poszczególnych wypowiedzi, w których się pojawiają. Niemniej uznajemy, że zaprezentowane dane ilościowe mogą stanowić przyczynek do dalszej refleksji nad wzajemnym oddziaływaniem poprawności politycznej i autocenzury.

Bibliografia

Adamska K., Kosakowska-Berezecka N., Jurek P., Konarski R., *Gender perspectives on self-censorship in organizations: The role of management position, procedural justice and organizational climate*, „European Journal of Psychology" 2022, nr 52/3.

Delekta I., *(Nie)poprawność polityczna w nauczaniu tłumaczenia (konfrontacja angielsko-polska)*, [w:] *Przestrzenie przekładu*, red. J. Lubocha Kruglik i O. Małysa, Katowice 2016.

Dzienisiewicz, D., Wierzchoń P., Graliński F., *K voprosu o khronologizatsii russkikh zaimstvovaniy v pol'skom yazyke*, „Studia Rossica Gedanensia" 2016, nr 3.

Encyklopedia PWN, https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/poprawnosc-polityczna;3960506.html [dostęp: 8.08.2024].

Graliński F., *Against the Arrow of Time. Theory and Practice of Mining Massive Corpora of Polish Historical Texts for Linguistic and Historical Research*, Poznań 2019.

Graliński F., Dzienisiewicz D., Wierzchoń P., *U bram lingwistycznej szczęśliwości, czyli kulisy projektu „Odkrywka": cyfrowe zasoby kultury jako źródło mas danych językowych*, „Studia Sociologica" 2017, z. 9.

Laskowska E., *Wyrażanie emocji a poprawność polityczna*, [w:] *Tabu w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2009.

WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, https://wsjp.pl/ [dostęp: 8.08.2024].

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, https://sjp.pwn.pl/ [dostęp: 8.08.2024].

SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969, https://sjp.pwn.pl [dostęp: 8.08.2024].

Tyrpa A., *Losy słowa tabu w Polsce (od encyklopedii Orgelbranda do prasy popularnej)*, [w:] *Tabu w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2009.

Wielgosz A., *Autocenzura w pierwszych polskich przekładach Gianniego Rodariego*, „Porównania" 2020, nr 1 (26).

Wierzchoń P., Graliński F., *Z kart historii „parcia na" neologizmy,* „Poradnik Językowy" 2016, nr 4 (733).